

ՁԻՆՈՒՈՐԵԱՆՆ ՀԱՅ ՊԱՅՏՈՆԵՎԱԼԻՔ ՈՐԵՆԵՐ

Ի ՊԱՐՍԻԱՍՏԱՆ.

(ԵՐԴ ԲԷ-ԷՆ ՏԵ-ԴԵՐ.)

Երբ Մանուշար Խանը իւր բանակովը վերադառնում է Թէհրան, Շահը նրան կրկին առաքում է աւելի հզօր և ստուար բանակով Շուշուէր և Գէտքուէ (հին պատմական Շուշ և Տիգրոն), որ Երաղ-Երաթ-Եջէմի, Խուզստանի (հին Խուժստանի), Լօռստանի, Բախտիարու (հին Բախտիարայ) և Վիրման-Շահի բարեկարգիչ լինի, անմիջապէս և Սուլէյման Խանն էր նրա ընդհանուր զօրավարն: Էս նահանգներումը շատ ճակատամարտներ է մղում Սուլէյման Խանը, երբեմն ի ներկայութեան Մանուշար Խանի և երբեմն առանց նրա ներկայութեան:

1839 ամին Շահը յանկարծ շնորհում է Մանուշար Խանին և Սպահանի հրամանատարութիւնը, վասն որոյ և նա պնդում է Սպահան առժամանակ հանդստանալու համար, իսկ Սուլէյման Խանին թողնում է Խուժստանումը և Լօռստանումը ինքեան տեղապահ:

Եհա տեսանք, էս երկու անձնաւորութիւնների գործողութիւնները միմեանց հետ շագկապուած լինելով, անշուշտ և պ. յօդաւածադիրն էլ սխալուել է կամ թէ նրան սխալ են հասկացրել:

1847 ամին երբ Մանուշար Խանը վախճանում է, Շահգաթայ Երտաշիր Միրզայն նշանակվում է հրամանատար Լօռստանին, Խուժստանին, Բախտիարուն և Չափ-Մէհրմազին. իսկ Սուլէյման Խան Սըհամ-ուլ-Գոլէն նրան Վէզիր

և անմիջապէս ընդհանուր զօրավար (Սէր-դէր, որ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան զՍէր-էր-դէր), երբ և Երաթ ցեղապետներն ապստամբվում են և խիզախում ընդդէմ Երտաշիր Միրզային նշանակուած պաշտօնատարներին, բայց Սուլէյման Խանը յարձակվում է նրանց վերայ, սաստիկ պատերազմներ մղում, բոլորին յաղթում և զսպում: Երբունիքն էս ամենը տեսնելով, Երտաշիր Միրզային բերել է տալիս Թէհրան, իսկ Սըհամ-ուլ-Գոլէնին թողնում է իր պաշտօնումը, մի և նոյն ժամանակն էլ Տահանգիր Խանին, — նրա որդուն, — նշանակում է իր հօրը տեղապահ (Կայէէ):

Էս չեմ ներում ինձ կարծել որ՝ պ. յօդուածադիրն իր տուած տեղեկութիւններն լրած լինէր Տահանգիր Խանին, և էն էլ էն կարճ միջոցումն, ինչպէս ինքն էլ ասում է «գիշերից բաւական անց էր որ Տահանգիր Խանի հետ ծանօթացայ: Ինչպէս ես մօտիկ կ'ձանաչեմ Տահանգիր Խանին, նա ոչ սնափառ է և ոչ պարծենկոտ, ուրեմն պ. Բաթթին էս տեղեկութիւնները յստակ աղբիւրից չէ ժողոված, և Սուլէյման Խանին փոխանակ երկար ժամանակ ամբողջ Շիրազի և Սպահանի նահանգներին Փոխարքայ անելու, եթէ ասել էր թէ, Շուշտարում և Գէդքուէում (ուր մեր երանելի նախարարներն աւամայ արտաքուստ մոգութիւնը ընդունեցին, որիցը ծագեց Սուրբ Վարդանանց կրօնական պատերազմն և նահատակութիւնը Եւարայրի դաշտումը) Վէզիր էր, իհարկէ էն ժամանակն իր պատմական յիշատակներն աւելի ևս խորհրդաւոր արձագանգ կ'ունենային ամեն ընթերցող Հայ

մարդու սրտումը ու աւելի կը հրաշացնէր իր հերոսներէ պանծալի անուանները և յիշատակները:

Պ. յօդուածագիրը շարունակում է թէ՛ Սուլէյման Խանը « ազգաւ Հայ էր և մինը այն ազնուականներէց (սրա որդուն սրանից առաջ « Պայծառափայլութեան » տիտղոսը ընծայեց, որ մեր ժամանակումը Իշխանազնի (Անկազնի) են տալիս: Չեմ կարծում որ նա էս բառի նշանակութիւնը խմանում չլինէր), որ Եղայ - Մահա-մադ - Խանը Թիֆլիսից տարաւ Թէհ-րան: » Չհասկացայ, պ. յօդուածագիրն էստեղ « տարաւ » բայն ի՞նչ մոռք է դործ ածել, թերևս « գերի կամ իր կամովը տարած » է կամեցել ասելն, բայց էս բառերն մոռացել է: Քիարդ և իցէ, խնդրեմ լսել:

Եղայ - Մահաճաճ Խանը (Շահն) 1795 ամի Սեպտեմբերի 9 - 10 - ին յարձակվումէ Թիֆլիսի վերայ և աւերում ու մօտ տան և հինգ հազար հոգի գերիներ վարում, և 1797 ամի կէսին Շահն ընդ ընդ սպանվում: Սրան յաջորդում է Ֆաթե - Ելի Շահն: Անկազն Յիցիանովը 1801 թուին Երևանի վերայ արշաւելիս, քանի մի հարիւր Վրաց և Հայ իշխանազներ և ազնուականներ որպէս կամաւոր հեծելազօրք՝ ուղղակից են լինում: Երևան պաշարած ժամանակն էս կամաւոր հեծելազօրքը խռովումէ, Յիցիանովը և վերադառնում Թիֆլիս, Ֆաթե - Ելի Շահն լսում է նրանց վերադառնալը, հետեւակ և հեծալ զօրք է առաքում, Բամակաճորումը նրանց քամակից և առաջիցը պաշարումէն, յարձակվում, նրանց մեծ մասին կոտորում և մնացեալն գերի վարում: Էս գերիների մէջ լինումէ և քր-

սանամեայ Մանուշարն (փաղաքշարար Չօնգուր կոչեցեալն): Սրա երէց եղբայր Միրզայ Ռոստօմը 1805—1806 թուին գնում է Պարսկաստան՝ որոնելու և ազատելու իր երկու կրտսեր եղբայր Ջահանգիրին և Ջահան—Բալին, որոնք Թիֆլիս աւերելիս աներեւոյթ էին եղած, և Մանուշարին՝ որ Բամակաճորումը էր գերի ընկած՝ որպէս յիշեցինք: Միրզայ Ռոստօմն երկու աներեւոյթ եղած եղբայրների հետ չէ կարողանում գտնել, բայց լսում է որ Մանուշարին ներքինացրել են ու տարել Թէհրան, ինքն էլ գնում է Թէհրան, աշխատում է, տեսնումէ չէ կարելի ազատել, որովհետեւ նա արդէն Շահն կանանոցումէն էր, վասն որոյ վերադառնում է և Թավրիզում մտնում է Թագաթաւանգ Երբաս Միրզայի մօտ ծառայութիւն, ուր օր ըստ օրէ իր խոհեմութեամբ, գործունէութեամբ Էնքան մօտանում է Թագաթաւանգին, ինչպէս Վաթուղեկոսական Առնդակները՝ ևս և Ռուսաց պաշտօնական թղթակցութիւններն էլ վկայում են, որ նա համարվում է իր տիրոջ մահերիմն և խորհրդակիցն: Էս միջոցներումը նրա երէց որդի Ուլումօնը (յետոյ Սէհմ - Ուլ - Վալիէ) 18 - 19 տարեկան դուրով, Թիֆլիսումը մտնում է Ռուսաց ծառայութիւն Գլախ (Վիշապ) ասած հեծելազօրքի մէջ, իսկ նրա կրտսեր եղբայր տիրացու Գուրգէնը (որ յետոյ Միրզայ Գուրգէն խան) գնում է Թավրիզ իւր հօրը Միրզայ Ռոստօմն բերելու: Հայրը չէ վերադառնում: Գուրգէնը վերադառնումէ Թիֆլիս՝ տեսնում է իր մայրը արդէն վախճանուած, վասն որոյ ծածկարար յորդորումէ եզրօրր, Ուլում-

նին, թողնել Առաջադասութիւնը (որ նոր էր ստացել Պրասպրշկէ-Նեան աստիճանը) ու միասին փախչին զնան իրանց հօր մօտ: Սղոմօնը էս զաղանիքը յայտնում է իր ծառայակից և սերտ բարեկամ Վարացի Սաղիսին՝ Վաւիթին և Օւլին (որոնք յետոյ Վաւիթ Խան և Օւլ Խան), վերջններս էլ համաձայնումեն ու 1811—1812 թուին էս չորս երիտասարդները փախչում են գնում Թավրէզ, տեսնում են Սիրզայ Ռոստօմը փախճանում, վասն որոյ Աղալար բէկը (յետոյ Աղալար Խան, որ էր Սիրզայ Ռոստօմի և Մահալար Խանի եղբայրն) նրանց ներկայացնում է Թագաժառանգին, որ Սղոմօնին՝ Վաւթին և Օւլին ընդունում է իր մօտ զինուորական ծառայութեան մէջ, իսկ Վուրգէնը գնում է Թէհրան իր հօրեղայր Մանուշար Խանի մօտ:

Աւրեմն Աղա - Մահալար Խանը Սուլէյման Խանին չէ տարել Թէհրան, այլ ինքն է փախել գնացել Թավրէզ:

Պ. Բաթթին այնուհետև շարունակում է, «Տահանգիր Խանը . . . որպէս հմուտ մեքենագէտ և ճարտարապետ առաջինը եղաւ, որ Թէհրանում հիմնեց մի զործարան թնդանօթներ ձուլելու և զինուորների Աօրական զէնքերի և Աւրուպականի փախելու:

Խնդրեմ էս կէտի՝ կամ լաւ ևս ասած՝ էս բառերի վերայ փոքր ինչ աւելի ուշադրութիւն դարձնել: Նախ որ Պարսկաստանում մեքենագործութեան և ճարտարապետութեան դպրոցներ չ'են եղած և չ'ան, ուր Տահանգիր Խանը էդ մալադութիւնները կամ արհեստները սովորել էր: Երկրորդ՝ որ նա՝ մինչև իր 30 — 31

տարեկան դառնալը էդ արհեստներովը չ'էր պարագած և Պարսկաստանից ոտը դուրս չ'էր դրած, որ էդ արհեստները սովորել էր: Նա 1862 — 1863 թուին քանի մի ամսումը գնաց Ա. Պոլիս ու վերադարձաւ, և վերջին անգամն էլ, այս ինքն 1876 ամի Վեկտեմբերին գնաց Աւրուպայ զանազան զինուորական զէնքեր և զործիքներ գտնելու, ուր ինը ամսաչափ շրջելուց յետոյ, 1877 ամի Սեպտեմբերին վերադարձաւ Պարսկաստան, երբ հանդիպել է պ. յօդուածագրին Աղստաֆի իջեւանում: Հաստատի եմ որ ինքը պարոն յօդուածագիրն էլ կոստովանի որ՝ Տահանգիր Խանը էնքան կարճ միջոց Աւրուպայում մնալով, թէև շրջագայած ևս չ'լինէր, նա չ'էր կարող էն երկու դժուարին արհեստները հրմուտ սովորել, թերևս նա մեքենագործական և ճարտարապետական բնական ձիրք ունի, ուրեմն աւելի լաւ կանէր Պ. Բաթթին որ ասել էր թէ, նա իր ծառայակիցների կամ բոլոր Իրանի մէջ աւելի հմուտ մեքենագործ և ճարտարապետ է:

Վանք միւս կէտին:

Եանք թէ, ժամանակակիցներս և ահանատեաներս մեզ չդիտնալու տունք, լռեցինք որ մինչև 1834 թիւը (երբ Տահանգիր Խանը նոր ծնած կլինէր) Աւագ Խան Սելեք - Սէհրաբեանցը, Վաւիթ Խան մամէնց և ուրիշները՝ Պարսից տէրութեան հետ կապուած էին ու նրա զօրքի համար Ռուսաստանից և Աւրուպայից զէնքեր, հրացաններ, հանդերձանք և պատերազմական զործիքներ էին բերել տալիս, բայց ի՞նչ պատասխանեք Պարսից պատմութեանը, Աւրուպացի ահանատես ճանապարհորդներին և պաշտօնական թրդ-

Թակցութիւններին, որոնք միաբերան վր-
կայում են թէ՛ առաջին անգամ Իրանի
զինուորների Մահաբան զինքերի ձեռք Լե-
րոպականի փոխելն և վառօթ շինելն եղած
է 1807—1808 թուերին մեծն Նապոլէո-
նի ուղարկած Ֆրանսիացի և ապա Ենդ-
դիացի աստիճանաւորների ձեռքովը, իսկ
1837—1838 թուերին Հաջի - Միրզայ -
Մաքսուդ Սադրաէզիմութեան ժամանակն
Լեւոպացի մեքենադէտներն են եկած ու
Թէհրանում հրացաններ շինելու և թըն-
դանօթներ ձուլելու գործարաններ բացած,
և շատ անգամ էլ Հաջի - Միրզայ - Մ-
դասին ոչ միայն դեսպանների և ճանա-
պարհորդների մօտ պարծենում է եղել
թէ հազար հատ անիւների վերայ և անա-
նիւ թնդանօթներ եմ ձուլել տուել, այլ
և ինքը Հաջին նրանց առաջնորդում է
լինում՝ գործարանը ցոյց տալու համար։
Ուրեմն պ. յօդուածագիրն աւելի լաւ կա-
նէր, եթէ ասել էր թէ՛ Զահանգիր խանը
Պարսկաստանի զինուորների զինքերը և
թնդանօթները ձուլելու գործարանները
բարեկարգեց կամ վերանորոգեց, որ աւելի
ճշմարտանման կլինէր, մի և նոյն ժամա-
նակն էլ աւելի փառք ու պատիւ ընծա-
յած կլինէր նախ։

Նայելով այժմեան Մուսուլմանների
կրօնամոլութեանը, չէ՛ կարելի և դուռն
անբնական ևս է, որ Պարսկաստանումը
մէկ քրիստոնէի անդամ ընտրէին զազանի
(սորհրդարանին*), ուրեմն և էս կէտն էլ,
ցաւելով ասեմ, անհիմն է։ Նոյնպէս Զը-

հանգիր խանը սենեկապետութեան ոչ
պաշտօնը և ոչ կոչումն ունի։ Սենեկապե-
տի պաշտօնն է թէյ, սուրճ, կափա՛ն (խոր-
խուակ), նախաճաշիկ, ճաշ և ընթրիք
մատուցանել Տիեզերքի աղօթարանին։
Շաքիաբը (Շիայ մուսուլմանների կրօ-
նական օրէնքը) սաստիկ արգելում է մու-
սուլմաններին էգպիսի բաները ընդունել
քրիստոնէի ձեռքից, ուրեմն Զահանգիր
խանը չէր կարող սենեկապետ ըլնել, այս
ինքն Խաւ - Գէլ - Խրմալ - Բաշի։ Ասկը թէ
սենեկապետ ևս լինէր, ապաքէն դա մէկ
նախանձելի և արժանաւոր պաշտօն չէր
Սուլէյման խան Սըհամ - ուլ - զովլէի նը-
ման հոյակապ անձի որդուն և նոյն իսկ
Զահանգիր խանի անձնաւորութեանը։
Բայց նա՛ ինչպէս ասում են, գորանից ա-
ւելի բարձր կոչումն նոր ստացել է, այս
ինքն Խըն - Դաւ - Բաշի - Բեշի, որ կնշանա-
կէ զլիաւոր, երէց աջակից նորին մեծու-
թեան Տիեզերքի աղօթարանին, ուրեմն
և նա իրաւունք ունի պատերազմի նախա-
րարի հիւանդութեան և բացակայութեան
ժամանակը՝ նրա պաշտօնն ևս կատարել,
և նոյնպէս նրա Բը Գանձ - Բեշի, որ պ.
յօդուածագիրը թարգմանում է, լի՛նչ
մտօք, չհասկացայ « Գէնեբալ Էնֆանտեր » :
Տիտղոս Բը Գանձ, այս ինքն զօրագլուխ
հինգ վաշտի կամ հինգ հազար հետեակ
զօրքի, նրա կոչումն է և ոչ պաշտօնը, ո-
րով հետեւ նրան էնքան վաշտեր կամ զօրք
չեն ենթադրուած, ապաքէն էն թարգմա-
նելն « Գէնեբալ Էնֆանտեր », ստոյգ է ար-
դեօք։

Պատմաբանը կամ պատմական յիշա-
տակներ զրոյր պիտի զգուշութեամբ, շատ
ճիշդ և ուշա բառեր գործ ածէ, մանա-

(*) Թող ներուի ևս մեզ ասել, որ յայտմ մասին
չարաչար կտխալուի Պ. Շիրմաղանեանց, ևս գող-
ցես մի ազգով կտեսնէ։

ւանդ էն անձն որ՝ ինչ պետութեան վերաբերեալ անցքի վերայ խօսում է, այն տեղ ծնած և այն տէրութեան հպատակն է, որովհետեւ նրա սասանները մեծ նշանակութիւն կունենան ընթերցողների և պատմաբանների աչքումը: Հեշտ է ասել Տ-հանգիր խանը «մեծամեծ պաշտօններ է վարում», բայց ինչ պաշտօնների, պ. յօդուածագիրը թուում է երեւակայական պաշտօններ և բացի զինապետութիւնից՝ միւսներն անհիմն են, և էս վերջին պաշտօններն էլ ի սկզբանէ անտի՝ Իրանումը անանջատ են և միշտ էլ մէկ անձն է եղել էն պաշտօնները վարողն:

Ինչ պատմաբան, ճանապարհորդ և յօդուածագիր ուզենայ այժմեան Պարսկաստանի զինուորական և քաղաքական պաշտօնների, աստիճանների կոչումները և պատուանունները համեմատելով Եւրոպականների հետ՝ կամենայ ճշտութեամբ սահման տալ նրանց, նախախալուի և չափաչափ կախալացնէ ընթերցողներին, որովհետեւ Իրանումը նոցա մասին զրական և զրաւոր սահմանուած օրէնք՝ կարգ և կանոններ չկան:

Ախոս որ Պ. Բաֆֆին հրէք Թէհրան չէ եղած, որ ականատես մուսուլմաններիցն անգամ մանրամասնաբար լրտել էր Տ-հանգիր խանի շատ գեղեցիկ բարոյական յատկութիւնները (որովմանրանալ մեր նպատակիցն արտաքոյ է), մանաւանդ 1873 ամիՇ, ահի բացակայութեան ժամանակին պատահած էն երեւելի քաղաքական անցքը, որի մէջ Տ-հանգիր խանը զիւցազնական դեր խաղացողների հեղինակն և զլիսաւորն էր, և իւր սուր անաստեղծական զրշովն էր նկարագրել,

որպէս զի մեր զրականութեան մէջ յաւերժական տպացոյց և օրինակ էր փնացել այլ և այլ պետութիւնների մէջ ծառայող Հայերին:

Խօսքերնիս վերջացնելու ժամանակը մեր ամեն սասանները համառօտելով և նրանցից իրական հետեւութիւն հանելով՝ բաւական համարենք ասել թէ, մեր ազգային պատմական հիւսուածների անաչառութիւնը, ճշմարտախօսութիւնը և անսնափառութիւնը (ինչպէս և արեւմտեան զիտնականներն էլ ընդունած են) յատկանիշ և համարձակ ասում եմ, ազգային սեպհականութիւններ են, ուրեմն այժմ մեր դարումը չափազանց զովասանքներ շոյլել որ և իցէ մէկ Հայ — երեւելի անձնաւորութեան ու մեր պատմութեան էջիւրը զմայելի գոյներով լցնել, ոչ միայն կնքսմացնէք մեր անցեալները և նրա կենսագրութիւնը, որի վերայ խօսում ենք, այլ և ազգային ոգւոյ և բնաւորութեանը ևս ըստ ամենայնի ընդդէմ է:

ԳԱՆՈՒՄՏ ԵՐԻՄԱԶԱՆԵԱՆՑ՝

Ի ԹԻՖԼԻՍ:

ՊԱՇՏՊԱՆՔ.

ԽՅԷՊԵՐՈՒՆԷԱՆ ԱՐԱՐԱԿ ԽԱՆԱԳՐՈՅ.

Հոգարարծական Վարչութիւն երկուց սեփից Թեմական - Հոգեւոր Գպրոցաց՝ առաքելով ընդ սմին զանուանական ցուցակ պաշտօպան Անդամոց իւրոց, խոնարհաբար խնդրէ տպադրութեամբ յէս Արարատ ամապոյոյ հրատարակիլ ի զիտութիւն ընդմանրութեան Ազգայնոց: